

نقش زنان مسلمان در شکل‌گیری فرهنگ مقاومت در انقلاب اسلامی ایران

چکیده:

در پژوهش حاضر، نقش زنان مسلمان در شکل‌گیری فرهنگ مقاومت در انقلاب اسلامی ایران مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. با توجه به اینکه در بسیاری از تحقیقات پیشین، یا از منظر کلی‌گرایانه به مسائل زنان پرداخته شده یا نقش آنان به صورت حاشیه‌ای و کم‌عمق در روند انقلاب بررسی گردیده بود، این تحقیق با هدف پر کردن این خلأ و تمرکز بر ابعاد هویتی، تربیتی، میدانی، الگویی و پشتیبانی زنان در مسیر نهضت اسلامی شکل گرفت. روش تحقیق به شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای انجام پذیرفت. در فرآیند پژوهش مشخص شد که زنان مسلمان، با تأسی از آموزه‌های دینی و بهره‌گیری از شخصیت‌های الگو مانند حضرت زهرا (س) و حضرت زینب (س)، نه تنها در عرصه‌های حمایتی و تربیتی، بلکه در میدان عمل و مبارزه نیز نقشی اساسی ایفا کردند. نتایج این بررسی نشان داد که حضور آگاهانه و فعال زنان در روند انقلاب اسلامی، منجر به بازتعریف هویت زن مسلمان در بستر مقاومت شد و این الگو تا امروز نیز یکی از ستون‌های پایدار فرهنگ مقاومت در جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌آید.

کلیدواژگان:

زن، مسلمان، مقاومت، فرهنگ مقاومت، انقلاب اسلامی ایران

۱. مقدمه:

در تحولات انقلابی، همواره نقش‌های محوری از سوی اقشار مختلف جامعه ایفا شده است؛ اما در این میان، نقش زنان مسلمان در انقلاب اسلامی ایران جایگاهی ویژه و کمتر شناخته شده دارد. برخلاف روایت‌های معمولی که زنان را صرفاً به عنوان همراهان یا مخاطبان انقلاب معرفی می‌کنند، شواهد متعددی وجود دارد که نشان می‌دهد زنان مسلمان، با تکیه بر باورهای دینی و فرهنگی، نه تنها به عنوان مشارکت‌کننده بلکه به عنوان تولیدکننده و حامل فرهنگ مقاومت در بطن جامعه انقلابی ظاهر شدند. این نقش‌آفرینی نه فقط در خیابان و تظاهرات، بلکه در نهاد خانواده، مدارس، مساجد، و سایر بسترهای اجتماعی بروز یافت و به شکل‌گیری یک گفتمان پایداری کمک کرد. اما همچنان، این بخش از تاریخ اجتماعی انقلاب در سایه مانده و به طور نظام‌مند مورد بررسی قرار نگرفته است.

مطالعاتی که پیش‌تر در این زمینه انجام شده‌اند، هرکدام از زاویه‌ای خاص به مسئله پرداخته‌اند. مثلاً در کتاب «نقش زنان مسلمان انقلابی در عرصه فرهنگ، ایثار و شهادت» نوشته زهرا حیدری و زاهد غفاری‌هشجین، نقش‌آفرینی زنان مسلمان در شکل‌گیری و ترویج فرهنگ جهاد و شهادت، هم در تاریخ صدر اسلام و هم در دوران معاصر مورد بررسی قرار گرفته است. نویسندگان با استناد به منابع دینی مانند آیات قرآن، روایات، و سخنان اندیشمندان اسلامی نظیر مرتضی مطهری و علی شریعتی، سعی در اثبات این مسئله دارند که زنان می‌توانند با الگوگیری از شخصیت‌هایی چون آسیه و حضرت زینب (س)، در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به ایفای نقش بپردازند. این اثر، ضمن پاسخ‌گویی به برخی شبهات مربوط به الگو بودن افراد غیرمعصوم، بر جایگاه الگوسازی دینی و تأثیر آن بر رفتار زنان مسلمان ایرانی در دوران مبارزات انقلابی تأکید می‌کند. تمرکز اصلی کتاب، بر تحلیل فرهنگی - اعتقادی رفتار زنان انقلابی در مسیر ترویج ارزش‌هایی چون ایثار، شهادت، ولایت‌مداری و مقابله با طاغوت است. با این حال، نگاه کتاب بیش از آنکه به فرایندهای اجتماعی و فرهنگی شکل‌گیری مقاومت بپردازد، بیشتر بر بُعد اعتقادی و الگویی این نقش‌ها تأکید دارد.

در مقاله «تحلیل بررسی جایگاه زنان در شکل‌گیری انقلاب اسلامی و تداوم آن» نوشته زهرا ذاکری، طیبه اطهری و سمیه عباسیان‌نژاد، تلاش شده است تا با رویکردی تحلیلی، به نقش زنان مسلمان در دو مرحله‌ی اساسی انقلاب اسلامی - یعنی شکل‌گیری و تداوم آن - پرداخته شود. نویسندگان با تأکید بر نقش زن به عنوان نیمی از پیکره جامعه، معتقدند که زنان مسلمان با پذیرش اسلام سیاسی و مقابله با فرهنگ غربی، به کنشگران فعال و مؤثر در فرآیند انقلابی تبدیل شدند. مقاله بر جنبه‌های نمادین و اجتماعی این حضور، مانند پوشش اسلامی زنان انقلابی، و تأثیر روانی و سیاسی آن بر ناظران آن زمان نیز تمرکز دارد. همچنین، تداوم این نقش در ساختارهای سیاسی و آموزشی پس از انقلاب، همچون افزایش حضور زنان در مشاغل مهم و محیط‌های دانشگاهی، از جمله دستاوردهایی

است که مقاله به آن اشاره می‌کند. با وجود ارزش تحلیلی مقاله در بررسی پیوستار نقش زنان از پیش از انقلاب تا دوران پس از آن، تمرکز اصلی آن بر کلیت مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان است و به وجوه فرهنگی خاص مرتبط با تولید و ترویج فرهنگ مقاومت کمتر به‌طور مستقیم پرداخته می‌شود.

مقاله «تبیین نقش مؤثر زن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی و دفاع مقدس» نوشته اُم‌البین ارکانی‌فرد، با تمرکز بر رویکرد دینی و فرهنگی، به بررسی نقش زنان مسلمان ایرانی در تحولات سیاسی ایران معاصر، به‌ویژه انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی پرداخته است. نویسنده با تکیه بر مبانی دینی اسلام، تلاش دارد جایگاه معنوی و اجتماعی زن را در فرآیندهای سیاسی و اجتماعی برجسته کند. در این مقاله، حضور زنان در جریان انقلاب اسلامی به‌عنوان مشارکت‌کنندگان فعال در راهپیمایی‌ها و تظاهرات ضد رژیم پهلوی تحلیل شده و همچنین نقش آنان در دفاع مقدس به‌عنوان پشتیبانان جبهه‌ها از نظر خدمات درمانی، پرستاری و تدارکاتی مورد توجه قرار گرفته است. مقاله، هویت زن مسلمان را در نسبت با نقش‌های خانوادگی و اجتماعی ترسیم می‌کند و معتقد است که زنان با الگوگیری از زنان بزرگ تاریخ اسلام، توانسته‌اند در میدان‌های حساس تاریخی، از جمله انقلاب و جنگ، نقش‌آفرین باشند. با وجود اشاره‌های فرهنگی، تمرکز این مقاله بیشتر بر کلیت مشارکت زن مسلمان در تحولات سیاسی و دفاعی است و کمتر به جنبه‌های سازوکار فرهنگی و اجتماعی شکل‌گیری مقاومت به صورت نظام‌مند می‌پردازد.

با وجود پژوهش‌های پیشین که عمدتاً به نقش سیاسی، اجتماعی یا الگویی زنان مسلمان در انقلاب اسلامی پرداخته‌اند، همچنان بررسی مستقلی درباره نقش آن‌ها در شکل‌گیری و ترویج فرهنگ مقاومت وجود ندارد. اغلب مطالعات، حضور زنان را یا در سطح مشارکت مستقیم در تظاهرات و فعالیت‌های انقلابی تحلیل کرده‌اند یا بر وجوه اعتقادی و نمادین تأکید داشته‌اند، در حالی که سازوکارهای فرهنگی و اجتماعی‌ای که زنان از طریق آن‌ها در بازتولید گفتمان مقاومت نقش داشته‌اند، مغفول مانده است. این پژوهش با رویکردی فرهنگی-اجتماعی در پی آن است که این خلأ را پر کرده و نقش زنان را به عنوان عاملان فرهنگی فعال در فرآیند مقاومت، به‌صورت عمیق‌تر تحلیل کند.

حال این تحقیق در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که: زنان مسلمان چه نقشی در شکل‌گیری و تقویت فرهنگ مقاومت در جریان انقلاب اسلامی ایران ایفا کرده‌اند؟

هدف اصلی پژوهش، تحلیل و تبیین سازوکارها، بسترها و شیوه‌هایی است که از طریق آن‌ها زنان مسلمان توانستند فرهنگ مقاومت را در جامعه نهادینه کنند و به بازتولید آن در فضای خانوادگی، اجتماعی و مذهبی کمک نمایند.

۲. مفهوم شناسی

زن:

از نظر لغوی، واژه «زن» به معنای نقیض مرد، مادینه انسان و بشر ماده آمده است.^۱ همچنین در برخی منابع دیگر، «زن» به عنوان مقابل مرد و جفت او تعریف شده است.^۲

این تعاریف ناظر بر جنبه زیستی و طبیعی زن به عنوان یکی از دو جنس انسانی‌اند که در تقابل با مرد تعریف می‌شوند. با این حال، در کاربردهای امروزی، واژه زن تنها یک دلالت جنسیتی ندارد، بلکه بار فرهنگی، اجتماعی و تاریخی گسترده‌ای نیز به همراه دارد. در علوم انسانی و اجتماعی، «زن» نه تنها به معنای جنس مؤنث، بلکه به عنوان یک کنشگر اجتماعی با هویت فرهنگی، تاریخی و سیاسی در نظر گرفته می‌شود. در نگاه اسلامی، زن دارای کرامت انسانی برابر با مرد است و در عین تمایزهای طبیعی، از حقوق، مسئولیت‌ها و ظرفیت‌های مشترک در عرصه‌های اجتماعی و معنوی برخوردار است.^۳

فرهنگ:

از نظر لغوی، واژه «فرهنگ» به معنای علم، دانش، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت آمده است و همچنین به آثار علمی و ادبی یک قوم یا ملت اطلاق می‌شود. این واژه از دیرباز با مفاهیمی چون دانایی و فرهیختگی گره خورده و در ادبیات فارسی حامل معانی متعددی در حوزه‌های تربیتی و دانشی بوده است.^۴

در معنای اصطلاحی، فرهنگ مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره امور جامعه انسانی و هدایت انسان‌ها به کار می‌رود. این مجموعه می‌تواند کاملاً حق، کاملاً باطل یا ترکیبی از هر دو باشد. در صورتی که تمام اجزای این نظام ارزشی مبتنی بر حقیقت و هدایت باشد، از آن با عنوان «فرهنگ حق» یاد می‌شود و در غیر این صورت ممکن است فرهنگی ناصحیح یا التقاطی تلقی گردد.^۵

^۱ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۹، ص ۱۳۰

^۲ معین، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۷۸۸

^۳ ساروخانی، رفعت جاه، زنان و بازتعریف هویت اجتماعی، ص ۸

^۴ عمید، فرهنگ فارسی، ص ۷۹۵

^۵ جوادی‌آملی، شریعت در آیینه معرفت، ص ۹۳

مقاومت:

واژه «مقاومت» در لغت به معنای ایستادگی، برابری، مقابله، پافشاری، استقامت و پایداری آمده است.^۱

در اصطلاح علوم اجتماعی، «مقاومت» به عنوان کنشی آگاهانه و هدفمند در برابر سلطه، فشار یا نابرابری‌های ساختاری تعریف می‌شود. این کنش می‌تواند در قالب‌های مختلفی مانند اعتراض، جنبش‌های اجتماعی، یا حتی رفتارهای روزمره‌ای که نظم موجود را به چالش می‌کشند، ظهور یابد. مقاومت نه تنها به معنای مخالفت با وضع موجود است، بلکه تلاشی فعالانه برای ایجاد تغییر و تحول در ساختارهای اجتماعی و سیاسی محسوب می‌شود.

۲

^۱ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱۴، ص ۱۸۰

^۲ زاهدی تیر، ناجی، بررسی مفهوم مقاومت با رویکرد اجتماعی در آیات قرآن، ص ۴

نکته کلیدی در بازتعریف زن مسلمان، آن است که زن با حفظ کرامت انسانی، بدون حذف نقش‌های سنتی، وارد عرصه‌های نو شد؛ نه از سر رقابت با مرد، بلکه از موضع ایفای رسالتی بزرگ‌تر در قبال جامعه و دین. این نقش‌آفرینی در گفتمان مقاومت، بسیار مؤثر بود، چرا که زن نه تنها خود ایستادگی کرد، بلکه در شکل‌دادن به نسل آینده مقاوم، در کنار مرد ایستاد. نتیجه این بازتعریف هویتی، تثبیت تصویری عزتمند از زن مسلمان ایرانی در ذهن جهانیان بود؛ تصویری که رسانه‌های غربی تلاش بسیاری برای تخریب آن داشتند، اما استقامت، حضور هوشمندانه و حیا محور بودن زنان ایرانی، مانع آن شد.^۱

^۱ قاسم‌زاده، عاتکه، بانوی مقاومت: درآمدی بر الگوی بانوی مجاهد مسلمان ایرانی بر اساس نظام بیانات امام خامنه‌ای، ص ۹۳

نتیجه‌گیری:

تحقیق حاضر با عنوان «نقش زنان مسلمان در شکل‌گیری فرهنگ مقاومت در انقلاب اسلامی ایران» بر آن بود تا با واکاوی و تحلیل عملکرد زنان در دوره نهضت اسلامی، تصویری روشن و مستند از جایگاه و تأثیر آنان در تقویت و ترویج فرهنگ مقاومت ارائه دهد. در این مقاله تلاش شد که وجوه گوناگون مشارکت زنان نه تنها از منظر میدانی، بلکه از ابعاد تربیتی، هویتی، فرهنگی، الگویی و پشتیبانی بررسی شود و نشان داده شود که چگونه حضور آگاهانه و فعال آنان، به تثبیت گفتمان مقاومت اسلامی و پیروزی انقلاب اسلامی ایران انجامید. این پژوهش با نگاهی تحلیلی به نقش‌های چندلایه زنان در دوران مبارزه، از آنها نه صرفاً به عنوان همراهان انقلاب، بلکه به مثابه کنشگرانی تأثیرگذار در بطن تحولات اجتماعی و سیاسی یاد کرده است.

اهمیت تحقیق در این است که با گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب اسلامی، هنوز هم ضرورت شناخت دقیق و علمی از نقش‌آفرینی زنان در فرآیندهای مقاومت احساس می‌شود. این پژوهش نه تنها تلاشی برای پر کردن خلأهای موجود در ادبیات مطالعات زنان و انقلاب است، بلکه پاسخی است به برخی تحریف‌های تاریخی و گفتمان‌های تقلیل‌گرایانه نسبت به نقش زنان در عرصه تحولات سیاسی. پرداختن به این موضوع، به‌ویژه در دوره‌ای که بازنمایی رسانه‌ای از زنان در جوامع اسلامی در معرض دگرگونی و هجمه‌های فرهنگی قرار دارد، می‌تواند به احیای الگوهای اصیل، الهام‌بخش و کارآمد کمک شایانی نماید. چنین پژوهشی، زمینه‌ساز ارتقاء آگاهی نسل‌های جدید نسبت به نقش مادران و زنان دیروز در پیدایش عزت امروز است.

فرضیه تحقیق بر آن استوار بود که زنان مسلمان ایرانی، به واسطه تأسی به شخصیت‌های دینی و در پرتو فرهنگ اسلامی، توانستند در شکل‌گیری و گسترش فرهنگ مقاومت نقش فعال، مؤثر و سرنوشت‌سازی ایفا کنند. آنان از رهگذر ایفای نقش‌هایی چون تربیت نسل مؤمن، حضور در میدان‌های اعتراض و مبارزه، ایفای نقش‌های پشتیبانی، ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، و بازتعریف هویت زن مسلمان، توانستند به عنوان عاملی اساسی در تکوین انقلاب اسلامی شناخته شوند. در این فرضیه، زن ایرانی نه به مثابه عنصر منفعل، بلکه به عنوان کنشگر تحول‌ساز در سپهر اجتماعی و فرهنگی انقلاب دیده شده است.

در نهایت، نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیق نشان داد که زنان مسلمان در جریان انقلاب اسلامی نه صرفاً به عنوان همراه یا حامی، بلکه به عنوان عاملان اصلی شکل‌گیری، تعمیق و تثبیت فرهنگ مقاومت ایفای نقش کرده‌اند. این نقش‌آفرینی، در سه سطح عمده صورت گرفته است: نخست، در سطح تربیتی و ارزشی، جایی که زنان با پرورش فرزندان انقلابی و مومن، سنگ‌بنای فکری و اعتقادی نسل مقاومت را بنا نهادند. دوم، در سطح میدانی و عملیاتی، که حضور فعال آنان در اعتراضات خیابانی، توزیع اعلامیه‌ها، امدادسانی، پرستاری از مجروحان و حتی تحمل زندان و شکنجه، چهره‌ای ملموس از مشارکت انقلابی را به نمایش گذاشت. و سوم، در سطح الگویی و معنوی،

جایی که تأسی به شخصیت‌هایی چون حضرت زهرا (س)، حضرت زینب (س)، و آسیه همسر فرعون، زنان مسلمان را به سمبل‌هایی از ایثار، شجاعت، ولایت‌پذیری و مقاومت بدل کرد. آنان با بهره‌گیری از منابع معرفتی دین، به بازتولید مفاهیم عدالت، عزت، آزادی و مبارزه در قالب زنانه پرداختند و در این مسیر توانستند تصویری نو و اصیل از هویت زن مسلمان ارائه دهند.

علاوه بر این، یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مشارکت زنان در مقاومت انقلابی، در تثبیت گفتمان اسلام سیاسی و ارتقاء جایگاه اجتماعی زن مسلمان پس از انقلاب، نقش بی‌بدیلی داشته است. حضور زنان در ساختارهای سیاسی و فرهنگی بعد از انقلاب، از جمله در آموزش، رسانه، قانون‌گذاری، و نهادهای انقلابی، حاصل همان فرهنگی است که زنان مبارز در سال‌های پیش از پیروزی انقلاب آن را پایه‌گذاری کردند. مقاومت آنان نه فقط در میدان نبرد، بلکه در خانه، مدرسه، مسجد و اجتماع بروز یافته است. زنانی که همزمان مادر، مربی، همسر، مبارز و مروج آرمان‌های اسلامی بودند، در حقیقت پرچمداران خاموش انقلاب اسلامی‌اند. نتیجه این تلاش‌ها، تثبیت الگویی نو از زن مسلمان در جهان معاصر است؛ الگویی که نه در تقلید از فرهنگ غربی، بلکه در امتداد فرهنگ نبوی و علوی شکل گرفته است و اکنون به یکی از مولفه‌های اساسی تمدن‌سازی اسلامی بدل شده است.

منابع:

*قرآن

*نهج البلاغه

۱. ارکانی فرد، ام‌البنین، "تبیین نقش موثر زن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی و دفاع مقدس"، فصلنامه زن و حماسه، شماره اول، ۱۴۰۳ ه.ش.
۲. اسماعیلی درکه، ولی‌الله. نقش زنان در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس. تهران: نشر چشم ساعی، ۱۳۹۵.
۳. بهبودی، هدایت‌الله، روزشمار انقلاب اسلامی جلد دوم، تهران: سوره مهر، ۱۳۷۷ ه.ش.
۴. جوادی‌آملی، عبدالله، شریعت در آئینه معرفت، قم: اسراء، چاپ هفتم، ۱۳۹۲ ه.ش.
۵. حافظیان، محمدحسین، زنان و انقلاب: داستان ناگفته، تهران: اندیشه برتر، ۱۳۸۰ ه.ش.
۶. حیدری، زهرا؛ غفاری‌هشجین، زاهد. نقش زنان مسلمان انقلابی در عرصه فرهنگ، ایثار و شهادت. قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۱.
۷. خمینی، روح‌الله، صحیفه امام (مجموعه آثار امام خمینی (ره))، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ ۴، ۱۳۸۵ ه.ش.
۸. دباغ، مرضیه؛ کاظمی، محسن؛ خاطرات مرضیه حدیدچی (دباغ)، تهران: سوره مهر، چاپ چهاردهم، ۱۳۹۰ ه.ش.
۹. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه.ش.
۱۰. دیلمی، حسن‌بن‌محمد، ارشادالقلوب، ترجمه صادق حسن‌زاده، قم: نشر آل علی (ع)، ۱۳۹۷ ه.ش.
۱۱. ذاکری، زهرا؛ اطهری، طیبه؛ عباسیان‌نژاد، سمیه؛ "تحلیل بررسی جایگاه زنان در شکل‌گیری انقلاب اسلامی و تداوم آن"، کنفرانس علمی پژوهشی رهیافت‌های نوین در علوم انسانی ایران، شماره دوم، ۱۳۹۷ ه.ش.
۱۲. زاهدی‌تیر، اصغر؛ امین‌ناجی، محمدهادی؛ "بررسی مفهوم مقاومت با رویکرد اجتماعی در آیات قرآن"، مطالعات تفسیری، شماره ۳۸، ۱۳۹۸ ه.ش.
۱۳. ساروخانی، باقر؛ رفعت‌جاء، مریم، "زنان و بازتعریف هویت اجتماعی"، مجله جامعه‌شناسی ایران، شماره ۲، ۱۳۸۳ ه.ش.

۱۴. شکوری، علی؛ رفعت‌جاه، مریم؛ جعفری، معصومه؛ "مولفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل موثر بر آنها"، زن در توسعه و سیاست، دوره ۵ شماره ۱، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۵. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ ۵، ۱۳۷۸ ه.ش.
۱۶. طهماسبی‌کیهانی، ساسان. نقش زنان در نهضت امام خمینی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
۱۷. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، تهران: راه رشد، ۱۳۸۹ ه.ش.
۱۸. قاسم‌زاده، عاتکه، بانوی مقاومت: درآمدی بر الگوی بانوی مجاهد مسلمان ایرانی بر اساس نظام بیانات امام خامنه‌ای، مرکزی: نشر ستارگان سرزمین آفتاب، ۱۳۹۹ ه.ش.
۱۹. مرادحاصلی خامنه، اعظم. تاریخ شفاهی مبارزات سیاسی زنان مسلمان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵.
۲۰. مطهری، مرتضی، مسئله حجاب، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۲۱. _____، نظام حقوق زن در اسلام، تهران: صدرا، چاپ هشتم، ۱۳۸۲
۲۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: آدنا، چاپ چهارم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۲۳. مغیثی، هایده، زنان و انقلاب ۱۳۵۷: تجربه اتحاد ملی زنان، تهران: زاگرس، ۱۳۹۸ ه.ش.
۲۴. مقرر، سیدعبدالرزاق، مقتل الحسین (ع)، قم: انتشارات آل علی (ع)، چاپ ۳، ۱۳۸۴ ه.ش.